

НЕОРУСИНСТВО ЯК КОНТРАДИСКУРС УКРАЇНСТВА

Любомир Белей

Упродовж тисячоліття живучість ідеї спільного походження розрізнених, дезінтегрованих частин руського, або українського, етносу, який заселяв величезні простори Центрально-Східної Європи від поселень на межі Дикого Поля на сході аж до верхів'їв р. Попрад у підніжжі Татрів на заході, забезпечили такі культурно-історичні чинники, як власна назва Київської Держави *Русь*, етноніми *руський-русин* та пов'язана з ними назва мови – *руська*, а ще *руська віра*, тобто християнство східного обряду, а також кирилична писемність. Ці далеко не найефективніші інтегруючі фактори продемонстрували живучість і дієвість в умовах катастрофічної дезінтеграції українського етносу в період бездержавного існування. Українське національне відродження XIX ст., що відбувалося в контексті слов'янського відродження, з більшими чи меншими втратами забезпечило не лише трансформацію націєтворчих киево-руських символів у модерно-українські, але й цілком обґрунтовано намагалося наголосити на тяглоті та неперервності киево-руської та новоукраїнської національної традиції.

Водночас слов'янське національне відродження породило і панславізм, русофільство та москвофільство, які також не могли обійти або зігнорувати фундаментальні ідеї киево-руського дискурсу: вони прагнули поширити їх на всі східнослов'янські народи, тобто визнати спадкоємцями киево-руської спадщини не лише українців (або русинів, або малоросів), але й росіян (чи

великоросів та білорусів). Прикметно, що і в середовищі найконсервативніших москвофілів кінця ХІХ – початку ХХ ст. ніхто не піддавав найменшим сумнівам належність найзахідніших українсько-руських етнічних теренів до «русского моря». Так, професор Юр'євського університету, зять А. Добрянського та попередник професора А. Дуліченка на кафедрі в Тарту, А. Буділович 1900 року в праці «Къ вопросу о литературномъ языкѣ Юго-Западной Руси» (1900) не лише окреслював ареал поширення «русского языка» «от Тисы до Амура», але й беззастережно стверджував, що «...къ юго-западной системе русско-го языка» належать «говоры Руси южной съ включением частей Галичины, Буковины и северовосточной Венгрии, то есть говоры малорусские или украинские»¹. Інакше кажучи, завдяки найвпливовішому серед східних слов'ян у середині ХІХ ст. русофільству ідеї киево-руського дискурсу безапеляційно (і цілком необґрунтовано) поширили на всі східнослов'янські народи чи, точніше, на основі цих ідей прагнули штучно витворити єдиний або триєдиний *русский народ*. Тобто станом на другу половину ХІХ ст. вирішальним в історії східного слов'янства стало протиборство двох інтерпретацій киево-руського дискурсу – киево-руський як український та киево-руський як російський, або «общерусский». За межами Російської імперії «общерусскую» інтерпретацію киево-руського дискурсу представляли численні русофіли та москвофіли. В умовах відносної демократії Габсбурзького зразка результати суперництва української та «общерусской» версій киево-руського дискурсу почали складатися не на користь останньої. Це стало особливо очевидним уже в Галичині у 80-х роках ХІХ ст., де про себе голосно заявило українське національне відродження в особах О. Огоновського, братів Барвінських, М. Драгоманова, М. Павлика і, звичайно, І. Франка, а згодом – М. Грушевського, які стали достойними

ідейними спадкоємцями Т. Шевченка та П. Куліша. У 1892 році українська мова з фонетичним правописом здобула в Галичині статус офіційної. Вражаючими стали успіхи «Просвіти», а потім – Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Незаперечні успіхи українського національного відродження, творцям якого вдалося розвинути та вписати традиційні ідеї киево-руського дискурсу в контекст європейських умов ХІХ ст., не на жарт перелякали представників русофільської орієнтації, які ще вчора мали цілковиту монополію в русько-українських колах інтелігенції. Якщо в Галичині у 80–90-х роках ХІХ ст. крах русофільства мав очевидний та незворотний характер, то на теренах історичного Закарпаття, попри глибоку кризу, місце русофільства не мало альтернативи через відсутність або квалітет народовського напрямку. Однак успіхи українського дискурсу дуже налякали мислячу частину русофільської інтелігенції історичного Закарпаття. Вона ладна була відмовитися, часто лиш про око, від ідей «общерусского единства», щоб захистити себе від смертельно небезпечного українства. Та на перешкоді таким намірам знову ставали фундаментальні інтегруючі ідеї киево-руського дискурсу, тому передусім треба було нівелювати причетність закарпатців до киево-руської спадщини, зокрема в мовній сфері, тобто запропонувати новий дискурс.

Перші кроки в цьому напрямі, тобто в намаганнях вихолостити суть киево-руського дискурсу, зробив Є. Сабов у відомій «Хрестоматии церковнославянскихъ и угрорусскихъ памятниковъ съ прибавлениемъ угрорусскихъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчияхъ» (1893), який уже в передмові до видання заявив, що його метою є ознайомлення «...съ языкомъ, который употребляетъ наша святая мати Церковь въ своихъ богослуженияхъ и въ вторыхъ, дати пересмотръ образования литературнаго русскаго языка въ Угорщинѣ». Таким чином,

дослідник пропонує розглядати церковнослов'янську мову та церковнослов'янські пам'ятки української редакції не як спільний загальноукраїнський або спільносхіднослов'янський набуток, а лише як мову, яку використовувала церква на історичному Закарпатті в богослужіннях, і вже під цим кутом зору дати огляд історії літературної мови на теренах історичного Закарпаття (до речі, церковнослов'янську мову як богослужбову використовували румуни, і цей факт також сприяв Є. Сабову в його спробах вихолостити ідею безпосередньої причетності закарпатців як українців до киево-руської спадщини). Добір пам'яток, здійснений Є. Сабовим, лише підтверджує цю концепцію: найдавніший період репрезентують Остромирове Євангеліє та глаголична частина Реймського Євангелія², які були покликані утвердити хибну думку, що, мовляв, церква на Закарпатті використовувала як кириличні, так і глаголичні пам'ятки. Новаторство Є. Сабова проявилось і в залученні фольклорних текстів, записаних етимологічним правописом. Саме неодмінне використання етимологічного правопису, порівняно з панівним тоді на решті українських земель фонетичним, мало стати запорукою оптичного обману щодо відмінності закарпатської, або угро-руської та киево-галицької, мови.

У 1922 році Є. Сабов уже категорично заперечував можливість розвивати місцеву закарпатську культуру як на «почве українізма, як во прочемь москвофілізма». Натомість він зазначав: «...мы хотимъ воспитывать нашу молодежь не для заграничныхъ лозунговъ, но для своей автономной краины». Згодом, уже під кінець свого життя, у 1928 році на з'їзді Общества ім. А. Духновича Є. Сабов дуже вичерпно сформулював квінтесенцію власної діяльності й неорусинського руху: «В нашем краю какъ не было, такъ и не будетъ Подкарпатской Украины, а была Угорская Русь и останется Карпатская Русь».

Нині ми не можемо сказати, кому належить ініціатива творення окремішньої (неорусинської) культури – Є. Сабову чи державним угорським колам, однак уже в 1896 році саме офіційний Будапешт ініціював так звану рутенську акцію, наслідком якої і стало заснування газети «Недѣля», яка своєю програмою також покликана була підтримати процес деукраїнізації місцевих русинів.

Визначним поборником та навіть теоретиком неорусинського дискурсу став Г. Стрипський. У праці «Москвофілізм, українізм та вітчизняні руснаки» (1913) він глибоко й відверто (до цинізму) проаналізував культурно-політичну ситуацію на тогочасному Закарпатті та, виходячи з угорських інтересів, заявив: «За руснацьку інтелігенцію не треба боятися. Вона на сьогоднішній день настільки угорська, що з неї не буде вже ніколи, якщо б вона того і хотіла, ні руснацька, ні москальська. Отже, мова може йти лише за простий народ <...> до його серця можна звертатися лише на його селянській мові». «Інтелігенція, – логічно продовжує далі Г. Стрипський, – й надалі послуговуватиметься угорською мовою, але в духовному вихованні простого народу вона повинна поставити під друкарський станок його селянську мову»³.

У боротьбі за «простий народ» Г. Стрипський формулює теоретичні постулати неорусинського дискурсу, для створення якого дослідник не лише обґрунтував достатню культурно-історичну базу, але й надав йому необхідного політичного прагматизму. Проте саме Г. Стрипський мимоволі заклав у власну конструкцію неорусинського дискурсу суттєвий прорахунок: йому не вдалося відшукати локальних, власне закарпатських, інтегральних ознак, щоб на їх основі вибудовувати неорусинський дискурс, а тому вчений сконструював його на банальних, часто надуманих антагонізмах між українцями по обидва боки Карпат. Так, Г. Стрипський однозначно визнає, що по обидва

боки Карпат живе один малоруський народ, проте, на його думку, є ряд чинників, які перешкоджають інтеграції українців Австро-Угорщини, і саме на базі цих протиріч дослідник пропонує створити нову угро-руську етнічну спільність. Перший чинник – це специфічна мова. Г. Стрипський заявляє, що «...нам нічого не потрібно робити як на основі законів, вибраних із цієї народної мови, створити особливу угорську руснацьку селянську мову». Другий чинник – це різна історична пам'ять закарпатців та галичан, зокрема, історія Запоріжжя ніяк не промовляє до мешканців із-за Карпат. Третій чинник – релігійні відмінності. Він наголошує, що «...в Галичині в тамтешню руснацьку греко-католицьку церкву привнесли такі латинізуючі зміни, яких немає в грецькій церкві ніде у світі; отже, вони невідомі й угорським руснакам також»⁴. І, нарешті, четвертий чинник – географічна віддаленість. «Між австрійськими й угорськими руснаками існують такі протиріччя, що не варто і сподіватися про можливість їх духовного об'єднання. А це, з угорської національної точки зору, дуже підбадьорливе явище»⁵. Попри зовнішню стрункість аргументів Г. Стрипського сучасна наука показала їх глибоку хибність. По-перше, немає ніякої «гунгаро-рутенської форми селянської мови», про яку говорить Г. Стрипський, а є середньозакарпатський, гуцульський, бойківський та лемківський говори, причому перший ділиться на східнозакарпатські, центральнозакарпатські, західнозакарпатські та північнозакарпатські, або верховинські, говірки, до того ж ареал поширення окремих не вкладається в рамки історичного Закарпаття. Тут, як бачимо, годі говорити про єдність, і це дуже добре відомо кожному, хто мав справу з діалектологією. Історична пам'ять русинів по обидва боки Карпат не дуже відрізнялася: справді, запорозькі козаки не були зрозумілими ні у Львові першої половини ХІХ ст., ні на Закарпатті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.,

проте О. Духнович стверджував, що «не чужі то за горами». Про конфесійні відмінності між галичанами та закарпатцями теж немає підстав говорити, бо вже в 1920-х роках таку саму Добромильську реформу пройде й василіанська Провінція Святого Миколая. Географічну відособленість українців по обидва боки Карпат спростовує вся історія колонізації Карпатського регіону.

Оскільки основні в міжвоєнний період промотори й теоретики неорусинського дискурсу – Г. Стрипський, А. Годинка – опинилися за межами Закарпаття, то в 1920–1930-х роках ця ідея, хоча й не зникає, проте зазнає стагнації. Лише після окупації Закарпаття гортіївською Угорщиною вона знову відроджується в рамках «Подкарпатського общества наук». 26 січня 1941 року, на відкритті щойно заснованого «Подкарпатського общества наук», М. Козма заявив: «Общество має служити витворенню “самостойной народной свідомости русинов, их национальной самоцільности”». Характерна й позиція А. Годинки та І. Гарайди, висловлена в передмові до «Граматики руського языка» (1941): «... на території Подкарпаття говорений народний язык жєлає розвѣтитися в літературний язык. Основою були прийняті ведучі принципи, признані для руського языка в 1900 годах Мадярською академією наук». «Се єсть языкъ говоренный єѣ властнымъ народомъ и отъ сего языка отступити за хоть котрий родственный [тобто загальноукраїнську. – Л. Б.], але в сущности все же для неѣ чужий вариант, єсть грѣхъ противъ тверезого розума»⁶.

У сучасній науці поширеними є хибні переконання, що в повоєнний, тобто тоталітарно-радянський, період неорусинський дискурс був оголошений поза законом, проте в нашому розпорядженні є кілька документів з архівів Чехословацької академії наук, які однозначно засвідчують спроби керівників академічних установ СРСР, зокрема Інституту етнографії ім. М. Миклуха-Маклая, шукати «гуманніших», проте дієвих способів

дезінтеграції українського етнічного простору. Із цією метою представницька делегація радянських учених на чолі із заступником директора Інституту етнографії ім. М. Миклуха-Маклая АН СРСР Л. Потаповим була відряджена в академічні установи Чехословаччини, де намагалася нав'язати думку, що східні регіони цієї країни заселяють не українці, а русини. Так, у таємному витязі з протоколу наради, яка відбулася в Інституті етнографії і фольклору Чехословацької академії наук у Празі 9 вересня 1956 року, мовиться, що гості багато говорили про русинів Східної Словаччини. Вони висловили міркування, які було рекомендовано пропагувати в наукових колах чеським та словацьким ученим: «...мешканці східної частини Словаччини – це особлива окрема група, яка має свою історію і свій особливий культурний розвиток». А також запропонували стосовно неї використовувати назву «русини», а не «українці». «Якщо предки русинів були б українцями, то вони були б інакшими». Професор Л. Потапов звернув увагу на те, що поява українського народу – це пізніше явище. «Великороси й українці, – занотовано у витязі з протоколу наради, – мали також колись спільний період історії, але згодом ці народи розділилися; так витворилася і група русинів за Карпатами».

Такі твердження провідних радянських етнографів про неукраїнське походження українців Східної Словаччини спантеличили чехословацьких учених. І. Грозієнчик, директор Чехословацько-радянського інституту Словацької академії наук, який отримав наказ довести існування русинів у Східній Словаччині, у листі до Л. Потапова від 7 лютого 1957 року розгублено зізнався, що це [тут і далі збережено мову та правопис оригіналу. – Л. Б.] «задание довольно трудное», «...украинцев, живущих в восточной Словакии, мы считаем за самую западную ветвь закарпатских украинцев, с которыми они жили вместе, в тех усло-

виях, вплоть до 1938 г. Поэтому нельзя не брать во внимание то обстоятельство, что все это до известной степени касается и украинцев Закарпатья. А в таких соотношениях вопрос приобретает весьма важное и политическое значение». Словацкий учений просить радянських колег повідомити, на підставі яких фактів у СРСР дійшли висновку про неукраїнське походження українців Східної Словаччини: «...мы просим Вас, будьте любезны, дать нам более обширные информации об этом», бо відомі йому аргументи московських науковців не переконливі: «Вопрос, живут ли на востоке Словакии украинцы, или русины, считаем очень серьезным и без основания менять их название кажется нам прямо невозможным»⁷.

Звичайно, Л. Потапов та інші російські вчені, зокрема кандидат історичних наук Н. Грицяньська, яка також брала участь у нараді, добре знали про українську належність місцевого автохтонного населення Східної Словаччини, тому, зважаючи на сумнозвісний рівень академічної свободи в СРСР, є всі підстави припустити, що активні розмови радянських учених за кордоном про неукраїнське походження русинів могли вестися лише за вказівкою «компетентних» органів. Очевидно, комусь вельми впливовому (особі, партійній чи державній установі) у тогочасному СРСР було небажаним, а може, й небезпечним не лише повоєнне об'єднання в одній державі більшості українських земель, але й поширення ареалу розселення українських етнографічних груп на територіях суміжних соціалістичних держав, зокрема Чехословаччини. З невідомих причин у 50-х роках ХХ ст. реалізацію плану з витворення неорусинів було припинено. Однак, імовірно, наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років московські стратеги дістали з архіву неорусинський проект, який приховував величезний потенціал дезінтеграції української нації на західних теренах її поширення. Їх охоче підтримали угорські й

чехословацькі реваншистські кола, які також були зацікавлені в дезінтеграції українства на західних етнічних теренах.

Ідеологеми Сабова – Стрипського в умовах демократичних, посткомуністичних країн (Словаччини, Польщі та навіть Угорщини) стали дуже дієвим засобом боротьби з киево-руським, або українським, дискурсом, проте вони не стали джерелом нового неорусинського відродження, оскільки будувалися лише на цинічній маніпуляції, що зводилася до ототожнення антиукраїнської та антикомуністичної риторики. Переписи населення в Словаччині, Польщі, не кажучи про Угорщину, фіксують не лише відчутне зменшення українського етносу, але й осіб, які записують себе русинами. А порівняно з даними кінця ХІХ – початку ХХ ст. загальна кількість сучасних русинів та українців зменшилася в десятки разів⁸. Це засвідчує те, що деструктивний, негативний характер фундаментальних ідеологем неорусинського дискурсу є дієвим засобом дезінтеграції українського етносу на західній частині його ареалу поширення, проте він безплідний для витворення нових етнічних спільнот.

¹ Будиловичь А. Къ вопросу о литературном языкѣ Юго-Западной Руси. – Юрьев, 1900. – С. 4.

² Сабовъ Е. Хрестоматія церковнославянскихъ и угрорусскихъ памятниковъ съ прибавлениемъ угрорусскихъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчях. – Унгваръ, 1893. – 244 с.

³ Sztripszky H. Moszkophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok [Електронний ресурс]. – Budapesti Szemle, 1913. – S. 278–296. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/Blogs/90173-Iosyp-Kobal-Hiiador-Strypskyi-moskvofilizm-ukrainizm-i-vitchyzniani-rusnaky>.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ *Гарайда И.* Грамматика руського языка. – Унгварь, 1941. – С. 7.

⁷ *Белей Л.* Псевдонауковий дискурс етно-мовної ідентифікації населення прикордонних районів Карпат посттоталітарної доби // Науковий збірник української культури у Свиднику. – 2011. – Т. 26. – С. 53–54.

⁸ *Mušinka M., Mušinka A.* Národostná menšina pred zánikomý Štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881–2001. – Prešov, 2011. – 618 s.